

MESTER BÉLA

A MAGYAR FILOZÓFIA, AMINT SAJÁT TÖRTÉNETÉT ÍRJA

A cél olyan
összehasonlító kelet-
közép-európai
filozófiatörténeti
szemlélet
kidolgozása, amely
túllép a nemzeti
elbeszéléseken, anélkül
hogy lerombolná
azokat, és bizonyos
pontokon újraírhatja
majd az európai
filozófia
nagy elbeszélését.

4

Erdélyi János filozófiatörténeti munkája a hegeli séma alapján három részre osztja a magyar filozófia történetét.¹ A filozófiai *előkor* után következik az Apácaival kezdődő és az akadémia megalapításába torkolló, immár fogalmának megfelelő filozófia története, majd innentől kezdve az öntudatra ébredt *magyar filozófia* már *maga* írja *saját* történetét. Erdélyi elképzelését már megfogalmazásának idején is csak erős jóindulattal lehetett elfogadni. Bár az akadémia kezdetől feladatának tartotta a magyar filozófiatörténet-írás létrehozását, és már korán jelentkeztek az első eredmények,² az első valódi szintéziskísérletig csak a 19. század hatvanas éveire sikerült eljutni, éppen Erdélyi munkájával, utána azonban hosszú ideig, egészen a 20. század utolsó harmadáig nem akadt vállalkozó arra, hogy a gyarapodó részeredményeket megkísérelje új szintézisbe foglalni.

Úgy tűnik, Erdélyi vízióját az öntudatra ébredt, saját történetét író magyar filozófiáról nem igazolta az idő; jóval később azonban mégis létrejött a magyar filozófia professzionális történetírása. E történetírás helyzetének, feladatainak értelmezésekor mindenekelőtt arra kell emlékeztetnem, hogy a magyar filozófiatörténet ugyanúgy a 19. századi kulturális nemzetépítés részeként jött létre, mint a magyar irodalomtörténet, így érthetőek a két terület között megfigyelhető párhuzamok, kölcsönhatások. Dacára annak, hogy Erdélyi élesen megkülönbözteti az éssen alapuló és ezért egyetemes filozófiát az érzelmeken alapuló és ezért egyedi, vagyis nemzeti szépirodalomtól, mégis megírhatónak és megírandónak gondolja a magyar filozófia

történetét, nagyjából úgy, ahogyan Toldy Ferenc megírta a magyar irodalomét. A hasonlóságok mellett a filozófiatörténet sajátos problémája lesz, hogy az egyetemes és a nemzeti elbeszélések egymáshoz kapcsolásának a kérdése élesebben vetődik föl. A továbbiakban azokat a szemléleti tehertételeket példázom filozófiatörténetünk tévedései révén, amelyekkel a szakterület művelőinek meg kell küzdeniük ahhoz, hogy ma is érdeklődésre számot tartó elbeszéléseket fogalmazzanak meg, majd áttekintem a 20. század és a közelmúlt legfontosabb, a magyar filozófia átfogó elbeszélésének igényével létrejött filozófiatörténeti vállalkozásait, megvizsgálva bennük a nemzeti és az egyetemes elbeszélés összeillesztésének a megoldásait.

Egy nem létező magyar filozófus: Erdélyi János Erdélyi Bojótja

■ A középkori magyar filozófia egyik nagy büszkesége Erdélyi János filozófiatörténetében *Erdélyi Bojót* (Boëthius de Dacia). A 18. század jeles gondolkodója a párizsi egyetemen Brabanti Siger mellett annak a csoportnak volt egyik legnevezetesebb tagja, amelyet hagyományosan *latin averroistáknak* szokás nevezni.³ A jeles magiszternek semmi köze nem volt Erdélyhez, ugyanis a középkori nyugat-európai latinságban *Dacia* Dániát jelenti. Az eset első pillantásra szimpla filológiai tévedés,⁴ amelynek filozófiatörténeti következményei sincsenek, hiszen a párizsi *Artes* fakultáson folytatott viták jelentőségét, értelmezéseit nem befolyásolja az a tény, hogy egyik jelentős szereplőjük Dániából vagy Erdélyből származott; hiszen semmi nyoma nincs annak, hogy kapcsolatot tartott volna szülőföldjével.

A magyar filozófiai elbeszélés szempontjából érdekes megfigyelni, hogy a filozófiatörténészek hogyan viszonyulnak a tévedésen alapuló toposzhoz. A középkori filozófiával foglalkozó magyar szerzők nem látják szükségesnek kiigazítani a téves adatot, jó részük nem is tud róla. Számukra Boëthius egyetlen magyar vonatkozása az, hogy egyik jelentős, a világ örökkévalóságának kérdését taglaló művének szövegét, amelynek címe már korábban ismert volt, Sajó Géza fedezte föl az OSZK állományában, még 1954-ben.⁵ A magyar filozófiával foglalkozó szerzők viszont mintha nem értékelnék kellőképpen ennek a fontos szövegnek a kimutatható magyarországi jelenlétét, ami így mégis része a magyar filozófia történetének. Úgy tűnik, egy magyar *származású* vagy annak tartott magyar magiszter nevének a megtalálása valamely nyugat-európai egyetem anyakönyvében fontosabb filozófiai elbeszélésünk számára, mint annak a rekonstrukciója, hogy milyen filozófiai szövegeket olvastak ugyanabban az időben itthon.

Mára a magyar filozófia elbeszélése, tévedéseivel együtt, már saját magára támaszkodó hagyományként jelenik meg. Hiába tudjuk, hogy Boëthius dán volt, nem tehetünk úgy, mintha évszázadokon keresztül nem tárgyalták volna nálunk rendszeresen magyarként, és nem épült volna be a magyar filozófia elbeszélésébe. Ezt a sajátosságot érzékelteti az egyik magyar filozófiatörténeti összefoglalás első pillanatban furcsának tűnő eljárása: először ismerteti a filozófus munkásságát, majd hozzáteszi, hogy magyarként való azonosítása téves, és általában is problematikus a középkori nevek helyre utaló elemeiből minden kritika nélkül nemzeti hovatartozásra következtetni.⁶

Pósházi János fiktív angliai peregrinációja

■ Pósházi János, a Sárospatakról Gyulafehérvárra menekült kollégium filozófia-professzora az erdélyi karteizianizmusvitákban a Descartes-ellenes tábor élharcosa, mindig szerepelt a magyar filozófusok névsorában, ám innen mint önálló rendszer-

re törekvő, jelentékeny gondolkodót Erdélyi munkája emeli ki.⁷ Innentől kezdve filozófiai munkáinak ismertetése, magyarországi és erdélyi életútjának leírása egyre részletesebben és alapján véve helytállóan jelenik meg filozófiatörténetünk szakirodalmában. Az anyagismeret azonban nem segített abban, hogy el is helyezték Pósházi munkásságát kora filozófiatörténetében. Az iskolás séma szerint a kora újkor filozófiáját a kontinentális racionalizmus és a brit empirizmus kettőssége jellemzi. Egy másik séma szerint a magyar filozófia története az európai filozófia fő irányai recepciójának a története. Mindebből Pósházira nézve az következik, hogy a karteziánus racionalizmus ellenfeleként empirista *kellett* hogy legyen, ez azonban csak úgy lehetséges, ha brit hatás érte. Így bukkan föl a 19. század utolsó éveiben a Hollandiából Angliába peregrináló Pósházi fiktív története, ami „megmagyarázza” empirista antikarteziánizmusát. Az angliai tanulóévek fiktív történetét egymástól átvevő magyar filozófiatörténészeket nem zavarja, hogy a németalföldi képzésüket Angliában kiegészítő magyar peregrinusok célja főként a brit protestáns teológia újabb irányzatainak a megismerése, így az angliai peregrináció tényéből sem következnek feltétlenül az elnagyoltan brit empirizmusnak nevezett filozófiai irányzatok ismerete. Pósházi írásai nem gazdagok a brit vonatkozásokban, legföljebb néhány, meglehetősen általánosságban mozgó Bacon-utalást lehet kimutatni bennük; vagyis nincs semmi olyan a szövegekben, ami eddig ismeretlen hatások utáni nyomozásra inspirálná a filozófiatörténészt. Ennek ellenére a filozófiatörténeti fikcióban feltételezett angliai peregrinációt megpróbálják adatolni, végigböngészve az egyetemi anyakönyvek bejegyzéseit, mindaddig eredmény nélkül. Igen jellemző Makkai Ernőnek, a Pósháziról szóló mindaddig legátfogóbb írás szerzőjének eljárása. Először tényként állapítja meg, hogy „Franeckeri tartózkodása közben Pósházi módját ejtette annak is, hogy átlátogasson Angliába”, majd megjegyzi, hogy „a legszorgosabb kutatás után sem tudtam kideríteni, hogy ez az [angliai peregrinációra vonatkozó] adat hogyan került” a téma korábbi kutatóinak a birtokába. Végül megállapítja, hogy „Pósházi angliai tapasztalatainak nyoma nem nagyon látszik munkásságán”.⁸ Azaz semmilyen adatunk nincs az angliai tanuló évekről, a művek sem mutatnak angol hatást, mégis tényként állítjuk, hogy Pósházi járt Angliában, mert ez így szokás a Pósházi-irodalomban.⁹

Az életrajzi részletkérdés körüli problémák itt megmutatják, hogy az iskolás, leegyszerűsített egyetemes filozófiatörténeti sémák és a magyar filozófia pusztá recepciótörténetként való felfogása milyen terméketlen mellékutakra terelheti a kutatást.

Rozgonyi József, a Kant-kritika kantianussá ütött bajnoka

■ A magyar és az európai filozófia elbeszéléseinek illesztési problémái Rozgonyi Józsefnek magyar és nemzetközi összefüggésbe ágyazott tárgyalásmódján érhetők tetten a legvilágosabban. A magyar filozófiatörténetben Rozgonyi jelentősége az, hogy első jelentősebb munkájával¹⁰ megindítja a magyar Kant-vitát (1792–1822); majd egész életműve e vita jegyében telik, lévén hogy ő a Kant-ellenes tábor vezére. Értékelésében az okoz gondot, hogy a Kant-kritikus szerepe mellett kellő figyelmet fordítsanak azokra a filozófiai hagyományokra, főként az Utrechttben és Oxfordban korábban elsajátított skót *common sense*-filozófiára, amelyek alapján bírálja Kantot. Nehézséget jelent még a fejlődéselvű filozófiatörténetek örökségéből származó beidegződés, ami megnehezíti, hogy a Kazinczyval és a nyelvújítással szemben is kritikus, meggyőződéses latinista szerzőt, aki ráadásul a kor legfrissebb filozófiai irányzatának, a kantianizmusnak is bírálója, értékén kezeljük, és túllépünk a filozófiának haladó és maradi irányzatokra való felosztásának kényszerén. Nem problémátlan tehát Rozgonyi elhelyezése, értékelése a filozófia magyar elbeszélésében sem, ám nézeteinek besorolása egyértelmű, erről érdemi vita nincs.

A nemzetközi összefüggésrendszer megrajzolásakor viszont már alapvető gond, hogy az életmű nem helyezhető el recepciótörténeti sémában. Vannak ugyan neves, a filozófiatörténészek támpontot jelentő professzorai, mint Reinhold Jénában és Jakob Halléban, első jelentős munkáját a címlapon nekik is ajánlja, ám itt véget ér a recepciótörténeti séma alkalmazhatósága: Rozgonyi nem a német professzorok gondolatmenetét folytatja, hanem cáfolni igyekszik Kant-interpretációikat és ezeken keresztül Kantot. A magyar filozófia elbeszélését recepciók történeteként felfogó szemlélet számára az eset kezelhetetlennek bizonyul. Ebből a nézőpontból szemlélve Rozgonyi szövegei óhatatlanul oly módon értelmeződnek át, hogy beleférjenek valamilyen kerek hatástörténeti elbeszélésbe, még akkor is, ha ehhez meg kell erőszakolni az időrendet és a forrásszövegek állításait. Egy Hume magyar hatástörténetét feldolgozó, egyébként kitűnő tanulmány¹¹ úgy oldja meg a kérdést, hogy a Rozgonyi peregrinációja idején még Kant-interpretátorként ismert és Rozgonyinál is ebben a minőségében hivatkozott Reinhold átértelmeződik saját kései korszakának Kanttal meghasonlott gondolkodójává, *Jakob* Kant előszavával megjelent Kant-interpretációja pedig átminősül Georg *Jacobi* Kantot bíráló iratává¹² azért, hogy német antikan-tiánus mesterek álljanak Rozgonyi rendelkezésére, akiket majd azután recipiálhat. Annak következtében, hogy a Hume-recepció fonalára felfűzve értelmezzük itt a sárospataki professzor gondolkodását, nem derül ki még a skót *common-sense*-filozófia iránti elköteleződése sem. Ehelyett az lesz érdekes, hogy Hume-ra vezeti vissza Kantot (az már nem, hogy nem Hume-mal, hanem Reid Hume-kritikájával ért egyet); a későbbi művek sűrű Reid-hivatkozásai pedig csak azt bizonyítják, hogy aki ennyire ismerte Hume fő kritikusát, annak jól kellett ismernie magát Hume-ot is. Végül sikerül Rozgonyi minden gondolatát szép, kerek hatástörténeti összefüggésbe ágyazni, csupán az vész el a szövegekből, amiért az egész életmű említésre méltó a filozófia történetében: az egyedi, skót hagyományon alapuló Kant-kritika.

A filozófia magyar elbeszélésének módozatai a közelmúltban és lehetőségei a jövőben

■ A félreértelmességek példái után ideje visszatérni a filozófia nemzeti keretekben való elbeszélhetőségének kérdéséhez. Filozófiatörténet-írásunk történetében azt látjuk, hogy Erdélyi torzóban maradt vállalkozásának meglepően sokáig nem akad továbbvivője, miközben az egyes korszakokról, régi magyar filozófusokról egyre több és egyre részletesebb elemzés jelenik meg. E kettősség mélyén gyakran az a ma is élő elgondolás húzódik meg, amely szerint a feladat nem a nemzeti szintű filozófiatörténeti elbeszélés megfogalmazása, hanem *egyetlen* szerző, irányzat vagy korszak felmutatása, akit vagy amelyet egyedüli magyarként színvonalra, jelenőségre okán lehet iktatni a filozófia egyetemes elbeszélésébe. Így jár el idősebb korában keletkezett filozófiatörténeti kézírataiban Bartók György a mesterrel, Böhm Károllyal, mások gyakran ilyen értelemben hivatkoznak Lukács Györgyre, megint mások Lakatos Imrére. Ezt a szerepet szánták régebben a magyar karteziánusoknak,¹³ illetve napjainkban a *szociológizáló hagyománynak* nevezett vonulatnak.¹⁴ E szemlélet paradoxonja, hogy – miközben szándéka szerint kiiktatja a nemzeti szintű elbeszélést – az egyetemes elbeszélésben szerepre pályázó magyar filozófiatörténeti jelenségeket mégiscsak egy nemzeti elbeszélés keretében konstruálja meg.

A filozófia nemzeti keretű nagy elbeszélésének a programja – első pillantásra meglepő módon – az internacionalista marxizmus keretében jelentkezett újra.¹⁵ A *haladó hagyományokat* annak megfelelően konstruálták meg, hogy mit tekintettek az egyetemes filozófiatörténet fő vonulatának. A marxizmuson belüli két lehetőség egyikét, a materializmus előzményeként tárgyalható természetfilozófia előtérbe állí-

tását egyedül Mátrai László képviselte, ezzel szemben a dialektika hangsúlyozása, valamint Hegelnek mint Marx előzményének előtérbe állítása lett a domináns irányzat. A politika- és társadalomtörténetben feloldott, meglehetősen amorf módon megfogalmazott szintéziskísérlet Sándor Pál nevéhez fűződik,¹⁶ erre egyfajta ellenkánonként válaszol az emigrációból Hanák Tibor,¹⁷ aki a marxista kánonban háttérbe szorult szerzőket, irányzatokat állítja középpontba.

A magyar filozófia nagy elbeszélésére sokáig nem vállalkozik senki, míg az ezredfordulón más tollakból és más módszerekkel, de egy időben jelenik meg az egész magyar filozófia elbeszélése. Míg a korábbi korszakokat taglaló munka inkább a nagy viták, trendek, iskolák történetét igyekszik rekonstruálni,¹⁸ addig a 20. századról szóló kötet filozófusportrék sorozatát kínálja.¹⁹ Fő törekvésük a filozófia magyar elbeszélésének megalkotása, egymástól különböző módszerekkel, így nem jelenhet meg bennük külön kérdésként az egyetemes és a nemzeti elbeszélés egymáshoz való kapcsolódása.

Azóta, amint azt Rozgonyi példáján is láttuk, a recepciótörténeti séma külső elvárásként is megjelenik az egyetemes filozófiatörténet törekvésében, hogy körképet adjon a nagy filozófusok hatástörténetéről. E kezdeményezések szaporodása örvendetes, hiszen Kelet-Közép-Európának nagy a lemaradása abban, hogy a térség filozófiai hagyományát megjelenítse a nemzetközi szinten. A hatástörténet azonban önmagában még nem oldja meg a nemzeti és egyetemes filozófiai elbeszélések illesztési problémáit. A cél olyan összehasonlító kelet-közép-európai filozófiatörténeti szemlélet kidolgozása,²⁰ a posztkolonialista irodalomtörténet néhány elemének kölcsönzésével,²¹ amely túllép a nemzeti elbeszéléseken, anélkül hogy lerombolná azokat, és bizonyos pontokon újraírhatja majd az európai filozófia nagy elbeszélését. Ennek a fordulatnak éppen csak a kezdetén vagyunk, de a szemléleti váltás szükségességét filozófiatörténeiszink egyre inkább felismerik.

■ JEGYZETEK

1. Erdélyi János: *A bölcsészet Magyarországon*. In: *Uő: Filozófiai és esztétikai írások*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1981. 197–295; jegyzetek: 952–959.
2. Almási Balogh Pál: *Felelete ezen kérdésre: Tudományos mivelődésünk története időszakonként mit terjeszt eléinkbe a 'philosophia' állapota iránt; és tekintvén a 'philosophiát, miben 's mi okra nézve vagyunk hátrább némely nemzeteknél?* In: *Philosophiai pályamunkák*. Magyar Tudós Társaság, Buda, 1835. XI–XVI; 1–211.
3. Nem itt van a helye annak, hogy részletezzem, tartható-e még a filozófiatörténeiszek által rájuk akasztott elnevezés, illetve szerepük, tanításuk értékelése. Erről lásd Borbély Gábor: *Civakodó angyalok. Bevezetés a középkori filozófiába*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2008. 194–200; Boëthius de Daciáról: 206–210.
4. A tévedést nem Erdélyi követi el, ő csupán átveszi az adatot Toldy Ferenc irodalomtörténetéből. A „erdélyi Boëthius” topozsa először egy 1637-ben megjelent, a magyar domonkos rendtartomány jelentős személyiségeiről megemlékező munkában bukkan föl. A későbbiekben közvetve vagy közvetlenül sokáig mindenki erre támaszkodik filozófiatörténet-írásunkban, átvéve a filozófus fellépésének 1345-re való téves datálását is. (A két emberöltővel későbbre datálás ellenére a felsorolt művek címéből és az ismertetett tézisekből nyilvánvaló, hogy ugyanarról a szerzőről van szó, nem pedig egy hasonló nevű 14. századi magyarról.)
5. Lásd Borbély Gábor fentebb idézett könyvét. Egy régebbi példa Joós Ernő: *Hit és értelem ellentéte a középkorban: Boëthius [sic!] de Dacia példája*. Magyar Filozófiai Szemle 1990. 5–6. sz. 485–498.
6. Lásd Mészáros András: *A filozófia Magyarországon. A kezdetektől a 19. század végéig*. Kalligram, Pozsony, 2000. 24–25.
7. A rendszer emlegetése nem jelent túl sokat: Erdélyi hajlamos volt különböző szövegcsoportokba belelátni legalább a rendszer *kezdeményeit*. (Kortársak esetében néha maguk az ismertetett szerzők is elhítték magukról, hogy saját rendszerük van, mint például Horváth Cyrill.) Elvitatathatlan azonban, hogy sárospataki magányában valóban tüzetesen végigtanulmányozta Pósházi latin nyelvű, általában egyetlen kiadásban létező filozófiai műveit, és részletesen ismertette azokat filozófiatörténeti fő művében. A későbbi nemzedékek egy-két szakemberen kívül jórészt annyit tudtak Pósháziról, amennyit Erdélyi leírt róla.
8. Makkai Ernő: *Pósházi János élete és filozófiája*. Universitas Francisco-Josephina, Kvár, 1942. 17.
9. Azóta is föl-fölbukkan ez a topozs, legutóbb a Régi Magyar Nyomtatványok Pósházi korát magában foglaló kötetének annotációiban lehetett találkozni vele.
10. Rozgonyi József: *Dubia de initiis transcendentis idealismi Kantiani*. Trattner, Pest, 1972.
11. Ács Pál: „Ignoramus”. *David Hume's Ideas in the Hungarian Enlightenment*. In: Peter Jones (ed.): *The Reception of David Hume in Europe*. Thoemmes Continuum, London, 2005. 253–267. Magyarul Ács Pál: *David Hume eszméi a magyar irodalomban*. Világosság 2007. 10. sz. 81–91. (Ács Pál tanulmánya csupán egyetlen bő bekezdésnyi terjedelemben tárgyalja Rozgonyit.)

12. Ezt könnyű félreolvasni, hiszen Rozgonyi Jakobot Jacobnak írja, természetesen különböző nyelvtani esetekbe teszi, az idézett német művek címét pedig gyakran saját latin fordításában adja meg, nehezítve a vissza-következtetést a némelykor egymáshoz hasonló eredeti címekre.
13. A téma első komoly feldolgozásának a szóhasználata arról árulkodik, a nem titkolt cél az, hogy a magyar filozófiának egykor a világ élvonalával lépést tartó korszakát mutassa föl értékként. „Mintha csak Hollandiában vagy Németországban lennénk” – lelkesedik néhol a szerző választott korszaka egy-egy csúcsteljesítménye iránt. Lásd Turóczy-Trostler József: *Magyar kartezianusok*. Minerva Könyvtár, Bp., 1933.
14. Lásd Demeter Tamás: *A szociologizáló hagyomány. A magyar filozófia főárama a XX. században*. Századvég, Bp., 2011.
15. Bővebben lásd Mester Béla: *A magyar filozófiatörténet marxista kánonja*. Világosság 2007. 11–12. sz. 61–71.
16. Sándor Pál: *A magyar filozófia története 1900–1945*. I–II. Magvető, Bp., 1973.
17. Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében*. Göncöl, Bp., 1993. A mű először 1981-ben jelent meg Bernben.
18. Mészáros András: *A filozófia Magyarországon a kezdetektől a 19. század végéig*. Kalligram, Pozsony, 2000.
19. Hell Judit – Lendvai L. László – Percz László: *Magyar filozófia a XX. században*. I–II. Áron, Bp., 2000–2001.
20. Bővebben lásd Mester Béla: *Toward a Central-European Comparative History of Philosophy. After Chimerae of National Philosophies – the Hungarian Case*. Synthesis Philosophica 2012. 2. sz. 269–283.
21. E program meghirdetését lásd Mészáros András: *Bevezető*. In: *Uő: Széttartó párhuzamok. Esettanulmányok a magyar filozófia történetéből*. Kalligram, Pozsony, 2014. 9–34.

